

सिंधू संस्कृती : समृद्ध कलेचा प्राचीन वारसा

प्रा. डॉ.जी.व्ही.गट्टी

श्री.पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा. जि.बीड.

प्रस्तावना :

जगातील सर्वात प्राचीन असणाऱ्या चार संस्कृती पैकी एक संस्कृती म्हणजे सिंधू संस्कृती होय. सिंधू संस्कृतीतील सामाजिक आर्थिक तसेच धार्मिक जीवन समृद्ध अशा स्वरूपाचे होते. त्यामुळेच प्राचीन भारतातील मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा व समृद्धतेचा ज्ञात असलेला कालखंड म्हणून सिंधू संस्कृतीचा उल्लेख केला जातो. उत्खन्नातून सापडलेल्या पुरव्यावरून सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडातील कला स्थापत्य, नगररचना तसेच तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाचा समृद्ध वारसा समोर येतो. सिंधू संस्कृतीमध्ये कलेला विशेष महत्त्व होते. मोहेंजोदाडो, रोपड, हुप्पा, कालीबंगा व लोथल या ठिकाणी सापडलेल्या अवशेषावरून सिंधू संस्कृतीतील कला अत्यंत उत्कृष्ट स्वरूपाची असल्याचे दिसून येते. त्या काळातील लोकांना कला आवडत असे या कलेमध्ये नृत्यकला, संगीतकला, गायनकला, मूर्तीकला आणि चित्रकला अशा प्रमुख कलांचा समावेश होतो. सिंधू संस्कृतीतील लोक या सर्व प्रकारच्या कलांमध्ये निपुण होते. तत्कालीन सर्व प्रकारच्या कलांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्यात आलेला आहे.

भाोध निबंधाची उद्दिष्टे :

- 1) सिंधू संस्कृतीतील कलांचा आढावा घेणे.
- 2) सिंधू संस्कृतीतील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करणे.
- 3) सिंधू संस्कृतीतील कला व स्थापत्य यांचे अध्ययन करणे.

सिंधू संस्कृती मधील उत्खन्नातून प्राप्त झालेल्या पुराव्या वरून तत्कालीन कलांचा घेण्यात आलेला आढावा पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेला आहे.

1) स्थापत्य कला :

सिंधू संस्कृतीतील स्थापत्य कला अत्यंत समृद्ध असल्याचे दिसून येते. याचा प्रत्येक हाडाप्पा, मोहेंजोदाडो, कालीबंगा व लोथल या ठिकाणाच्या अवशेषावरून येते त्याकाळातील नगररचना अत्यंत उत्कृष्ट स्वरूपाची होती. नगररचना सुव्यवस्थित व सुनियोजित असून ही नगरे नदीच्या काठावर वसलेली होती. तत्कालीन नगरातील रस्त्यांची व्यवस्था उत्कृष्ट स्वरूपाची होती. हाडाप्पा व मोहनजोदाडो या नगरात रस्ते कमीत कमी 12 ते 9 फुट रुंदीचे होते. रस्त्याच्या बाजूला फुटपाथची व्यवस्था करण्यात आली होती. त्याकाळातील गृहरचना देखिल समृद्ध आशा स्वरूपाची होती. सुनियोजित गृहरचनेत स्वयंपाकघर, स्नानगृह, आंगण, शौचालय, धान्य कोठारे यांची रचना व्यवस्थितपणे करण्यात आली होती. प्रत्येक घरातील सांडपाणी वाहून जाण्यासाठी नाल्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. स्वच्छतेच्या दृष्टीने विस्तृत व सुनियोजित गटारांची व्यवस्था करण्यात आली होती. यावरूनच सिंधू

संस्कृतीतील विहीरी, स्नानगृहे, राजकिय भवन, सभागृहे, धान्यकोठारे यांचे ही अस्तित्व आढळून आले. यावरून सिंधू संस्कृतीतील स्थापत्ये कलेचा समृद्ध वारसा स्पष्ट होतो.

2) मूर्तिकला :

मूर्तिकला किंवा शिल्पकला यांचा उत्कृष्ट नमुना सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात पाहावयास मिळतो सिंधू संस्कृतीत मूर्तिकलेला विशेष महत्त्व देण्यात आले होते. उत्खननात हडाप्पा व मोहेंजोदाडो या ठिकाणी सर्वाधिक मूर्तीचे अस्तित्व आढळून आले. या बरोबरच लोथल, कालीबंगा, रोपड, आलमगीर, व सुगंदोर या ठिकाणी देखील मूर्त्यांचे अस्तित्व आढळून आले. यात मोहंजदडो या ठिकाणी मिळालेले दाढीवाला पुरुष हे दगडी शिल्प मूर्तिकलेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या मूर्तीची उंची 1.5 से.मी असून या द्वारे ध्यानस्त योग्याची आवस्था दर्शविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्राप्त झालेल्या दुसऱ्या मूर्ती मध्ये पुरुषाच्या दगडी शिल्पासारखे सांकेतिक पध्दतीने बनलेली मूर्ती आढळून आली आहे. या मूर्तीची उंची 12.5 सें.मी असून ही मूर्ती अत्यंत उत्कृष्ट कलेचा नमुना दर्शवते.

उत्खननात दोन दगडी कबंध शिल्पे ही प्राप्त झाली आहेत. ही दोन्ही शिल्पे पुरुषाची आहेत. या दोन्ही शिल्पात पुरुषाच्या उसळत्या तारुण्याचे वास्तवपूर्ण शिल्पाकन करण्यात आले आहे. सिंधू संस्कृतीत सापडलेल्या काही मुर्ती चुन्याचा दगड, गीयापथर, बलुहापथर, स्लॅट दगड, लाल दगड या पासून बनवलेल्या आहेत. तर काही मूर्ती लाल रंगाच्या पक्या माती पासून बनवल्या आहेत.

3) संगीत व नृत्यकला :

संगीत व नृत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना सिंधू संस्कृतीत पाहावयास मिळतो. सिंधू संस्कृतीतील लोकांचे मनोरंजनाचे लोकप्रीय साधन म्हणून संगीत व नृत्यकला असावेत. उत्खननात मोहेंजोदाडो येथे नृतीकेची मूर्ती प्राप्त झाली आहे. तर हाडाप्पा येथे मिळालेल्या एका मुद्रेवर एका समारंभाचे चित्र कोरलेले आहे. या मुद्रेत ढोल वाजवणारी व्यक्ती आणि त्यासमोर नृत्य सादर करणारी स्त्री आशा प्रकारचे चित्र दर्शविण्यात आले आहे. उत्खननात विणा वाद्याचे चित्र प्राप्त झाले आहे. त्यावरून सिंधू संस्कृतीतील लोकांचे नृत्य- कला व संगिता विषयीची असणारी आवड स्पष्ट होते.

4) चित्रकला :

संगीत व नृत्यकलेप्रमाणेच सिंधू संस्कृतीतील लोकांना चित्रकलेची आवड होती. उत्खननात आढळून आलेल्या मातीच्या भांड्यावर अनेक प्रकारची चित्रे काढण्यात आलेली दिसून येतात. सिंधू संस्कृतीतील चित्रकारांनी वृक्ष, पाने व प्राण्याची चित्रे काढलेली आढळून येतात त्यात पिंपळ, खजुर व लिंबाच्या वृक्षाची प्रमुख चित्रे आहेत. सिंधू लोकांची लिपी चित्रलिपी असावी असाही अंदाज अनेक विचारवंतांनी व्यक्त केला आहे.

5) इतर कला :

सिंधू संस्कृतीत कलेची आवड असल्याचे अनेक पुरावे प्राप्त झाले आहेत. एकट्या मोहेंजोदाडो या ठिकाणी 1200 मुद्रा मिळालेल्या आहेत. या मुद्रा चूनखडी, दगड, माती आणि तांब्या पासून बनवलेल्या आहेत. मुद्राचा आकार दंड गोलाकार, वर्गाकार, त्रिकोणी, वाटोळ्या, चौकोणी व आयात आकार या प्रकारचा आहे. अधिकांश मुद्रावर प्राण्याची चित्रे कोरण्यात आलेली आहेत. यात हरिण, मगर, गेंडा, बैल हत्ती, गरूड, ससा, यांच्या प्रतिमा आहेत. या बरोबरच अनेक मुद्रांवर वृक्षांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळून आलेल्या आहेत. यात लिंबू , बाभूळ, खजुर व पिंपळ या वृक्षाचा समावेश आहे.

सिंधू संस्कृतीतील अनेक मूर्त्यांवर नृतिकीच्या प्रतिमांचे अस्तित्व आढळून येते. त्यातील एक मूर्ती 11 से. मी. उंच असून ती नृत्य करणाऱ्या स्त्री ची आहे. नृतीकेचा उत्कृष्ट साज श्रृंगार या मूर्तीद्वारे दर्शविण्यात आला आहे. सिंधू संस्कृतीतील अनेक मूर्ती मध्ये प्राण्याच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळून येतात. त्यात म्हशी गेंडा, डुकर, माकड, बकरा, मेंढी, या पशूंच्या सर्वाधिक मूर्ती प्राप्त झाल्या आहेत. परंतु यात गायीचे चित्र असणारी एकही मूर्ती आढळून आली नाही. यावरून सिंधू संस्कृतीतील लोक गायीला परीचित नव्हते असे स्पष्ट होते.

6) नक्षीकला :

सिंधू संस्कृतीतील लोकानी विविध भांडी, मूर्ती यावर केलेले नक्षी काम हे उत्कृष्ट स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते. त्या काळात तांबूस, लाल व काळ्या रंगाची भांडी तयार करीत असत. त्यावरिल विविधरंगी नक्षीकाम करण्यात आलेले असे भांडयावर विविध प्राणी, पक्षी, साप , मासे यांची चित्रे कोरण्यात आलेली असे भांडयावर रंगकाम करून ती सजविण्याचा प्रयत्न त्या काळातील लोकांनी केला आहे. उत्खननात मूठ आसलेल्या भांडयाचे अस्तित्व देखिल आढळून आले आहे. यावरून सिंधू संस्कृतीतील नक्षीकलेचे अस्तित्व स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :

अतिप्राचिन संस्कृती म्हणून संबोधल्यात आलेल्या सिंधू संस्कृतीत कलेला विशेष महत्वपूर्ण स्थान देण्यात आले होते. त्याकाळातील कला अत्यंत समृद्ध व विकसीत स्वरूपाची होती. मोहेंजोदाडो, हडप्पा, रोपड, लोथल, कालीबंगा या ठिकाणी सापडलेल्या आवशेषावरून सिंधू संस्कृतीतील कलांची साक्ष पडते. त्याकाळातील स्थापत्य कला, त्यातील विहीरी, स्नानगृहे, यांचे अस्तित्व तसेच उत्कृष्ट नगररचना, गृह- रचना, गटारांचे अस्तित्व यावरून स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना समोर येतो. सिंधू संस्कृतीतील लोकांना संगित व नृत्यकलेचेही आवड असल्याचे दिसून येते. त्याबरोबरच त्याकाळातील लोकांना, नक्षीकला, नृत्यकला, याचीही जाण असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) रा.श्री.मोरवंचीकर –प्राचीन भारत
- 2) डॉ.डी.डी.कोसंबी – प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता
- 3) विजया साखरे / अनिल कठारे – भारतीय कलेचा इतिहास
- 4) मधूकर केशव ढवळीकर – कोणे एके काळी सिंधू संस्कृती
- 5) ब्रजभूषण श्रीवास्तव – प्राचिन भारतीय प्रतिमा विज्ञान एव्म मूर्तीकला.